

Marianna Bachledová

umb
UNIVERZITA
MATEJA BELA
V BANSKEJ BYSTRICI

IDEOLOGIA V PARATEXTOCH K PREKLADOVEJ LITERATÚRE 1968 – 1989

BELIANUM

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Hľadanie funkcií a rámcov.

Literárne konanie, kompetencie, škola,
život v ére neoliberalizmu

Martin Golema

2017

© prof. PaedDr. Martin Golema, PhD.

Recenzenti: prof. PhDr. Brigita Šimonová, CSc.
prof. PhDr. Peter Káša, CSc.

Monografia *Hľadanie funkcií a rámcov. Literárne konanie, kompetencie, škola, život v ére neoliberalizmu* je výsledkom riešenia projektov Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied číslo 1/0590/16 (*Literatúra ako literárne konanie a jej konceptualizácia v kľúčových metaforách vzdelávacieho systému*) a číslo 1/0747/18 (*Obrazy sveta ako výskumná doména humanitných vied. Produkcia, distribúcia, recepcia a spracovávanie obrazov sveta*).

Vydavateľ: Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Edícia: Filozofická fakulta

ISBN 978-80-557-1377-9

OBSAH

Úvod.....	4
1. Literárne konanie ako stabilizovanie osobných a sociálne zdieľaných modelov skutočnosti. Zrážka kódov literárnej vedy a školských politík v slovenskej „ekonskej rozprávke“.....	15
2. Literárne konanie ako kritika zdedených kategórií, prijatých spôsobov myslenia a drsných i jemnejších foriem vládnutia – Komenského pútnik v „labyrinte sveta“ a jeho nasledovníci.....	56
3. Komenského reč <i>Jak dovedne užívať kníh, hlavného nástroje vzdelávania</i> a bibliofóbia „najhlúpejšej generácie“.....	73
4. Literárne konanie medzi eposom a románom.....	84
4.1 Dva žánrové formáty obrazu Veľkej Moravy a vzniku Uhorska u Jána Hollého a Jozefa Miloslava Hurbana.....	84
4.2 Historická veda medzi eposom a románom.....	121
4.3 Román a epos ako „režimy reči“.....	132
5. Text, „textualisti“ a ich dnešné dilemy.....	144
5.1 Prípád „slam poetry“: gramotná oralita tzv. sekundárne orálnej kultúry ako možná mediálna charakteristika éry neoliberalizmu.....	144
5.2 Metafora o komunikačnom kanáli ako pilier textualistického myslenia.....	159
5.3 Zhrnutie: niektoré alternatívy textualistického myslenia.....	176
6. Antropológia dialógu ako možné východisko úvah o neekonomizovanom literárnom vzdelávaní.....	182
Záver (alebo obrana „mäkkej teórie“ proti presile „tvrdých dát“ a moci diskurzu).....	195
Literatúra.....	203
Edičná poznámka.....	221
Summary.....	223
Vecný register.....	227

Úvod

„Je literatura druhem umění, stejně jako hudba, malířství, sochařství, či tanec, anebo je prostředkem předávání informace a/nebo přesvědčování a řadí se tedy po bok žurnalismu, propagandy, morálního a metafyzického filozofování, politického řečnění a náboženského kázání, sociologických a psychologických šetření?“

(Doležel, 2008, s. 2018).

Cieľom tejto knižky je odpovedať na otázku, ktorú v rámci hosťovskej prednášky (prednesenej na pôde Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici v rámci riešenia grantového projektu VEGA s názvom *Literatúra ako literárne konanie a jej konceptualizácia v kľúčových metaforách vzdelávacieho systému*) položil rakúsky filozof a veľký kritik súčasných európskych reforiem vzdelávania Konrad Liessmann, keď si zvolil tému: *„Čo je a načo nám je literárne vzdelanie?“*¹

Ide o vážnu, pre autora knižky a jeho spolupracovníkov aj z profesionálnych dôvodov zvlášť dôležitú otázku, ktorá si zaslúži i košatejšie, rozvinutejšie a na miestne pomery „šité“ hľadanie odpovedí práve v slovenskom univerzitnom prostredí, presnejšie v tom jeho segmente, ktorý sa orientuje na literárne vzdelávanie v širšom kontexte výučby humanitnovedných a spoločenskovedných disciplín. Tento segment je už dlhodobejšie politickou triedou, médiami i verejnosťou vnímaný ako problémový, potrebujúci zásadné reformy, v rámci ktorých sú nám na spomenutú otázku podsúvané aj veľmi jednoduché, veľmi jasné, no z nášho pohľadu často úplne neadekvátne odpovede. Pre mnohé z týchto autoritatívne podsúvaných odpovedí platí všeobecnejšie zistenie, že: „... „pravdy“ rozširované ideology voľného trhu jsou založené na příliš pohodlných předpokladech a omezeném náhledu na danou problematiku, neli přímo na čiré vypočítavosti“ (Chang, 2013, s. 15).

Širším rámcom, z ktorého vyrastajú mnohé z týchto „podsúvaných“ či „našepkávaných“ odpovedí, je konkrétna (už dosluhujúca?) ideológia označovaná dnes viacerými jej kritikmi ako neoliberalizmus. Dost' kritický a nie práve priateľský „rodný list“ tejto ideológii, vystupujúcej ako „zdravý rozum“

¹ Liessmann týmto názvom odkázal a priamo nadviazal na slávnu inauguračnú prednášku Friedricha Schillera z roku 1789 dostupnú aj v českom preklade s názvom *Co znamenají a za jakým účelem studujeme obecné dějiny? Akademická nástupní přednáška* (Chotaš – Prázný – Hejduk a kol., 2015, s. 287-302).

našej doby, vystavil rakúsky historik Ther v práci s názvom *Nový porádek na starém kontinentě. Příběh neoliberální Evropy* (2016). Pri spätnom pohľade na európske transformačné diskurzy posledných desaťročí konštatuje hegemoniu neoliberalizmu ako politickej filozofie i politickej praxe. Určujúci vplyv tejto ideológie na povahu transformačných diskurzov (teda i diskurzov o vzdelávaní) vykladá veľmi zaujímavou analógiou s nacionalizmom: „Vzhledem k sice rozdílnému, avšak nakonec univerzálnímu užití trojice liberalizace, deregulace, privatizace lze mluvit o neoliberální hegemonii. K pochopení této hegemonie pomůže srovnání s nacionalismem, úspěšnou ideologií 19. století. Nacionalismus byl také ideologicky nejasný, vyznávali ho velmi rozdílní aktéři a byl přispůsobitelný podle potřeb národních hnutí bez vlastního státu, velkých impérií, zemědělských a průmyslových společností. Přesto byly vždy zachovány dva ideologické cíle: snaha o vlastní státnost (resp. posílení moci státu už existujícího) a co možná největší protnutí státu a národa. V neoliberalismu se také nacházelo několik ideologicky pevných momentů – primát ekonomie, principiální kritika státu a záměr ho upozadit (jeden z motivů široce pojaté privatizace) a určitý typ člověka, homo oeconomicus... Další podobnost mezi neoliberalismem a moderním nacionalismem spočívá v tom, že se jen málokterí za nacionalisty označovali, neboť toto jméno považovali za hanlivé“ (Ther, 2016, s. 22).

Dlhodobu podstatný dôverný vzťah slovenskej literatúry k národným obsahom a k myšlienkam národnej emancipácie je v rámci slovenskej literárnej vedy pozorne evidovaný a podrobne preskúmaný, slovenská kultúra (a v jej rámci i literatúra a literárne vzdelávanie) si však v posledných desaťročiach utvárala i skúmateľný paralelný vzťah k „novým pravdám“ nového neoliberálneho „zdravého rozumu“.

Azda najkondenzovanejšie tieto „nové pravdy“, naštepené na „staré pravdy“ nacionalizmu, zhrnul (s kritickým odstupom) americký historik Snyder: „Američania a Európania sa v novom storočí nechali opantať príbehom o „konci dejín“, čím si, čo budem nazývať politika nevyhnutnosti, pocitom, že budúcnosť je len ešte bohatším vydaním súčasnosti, presvedčením, že ľudstvo spoznalo zákony pokroku, že nijaké alternatívy vlastne nejestvujú, a preto netreba robiť nič. V americkej kapitalistickej verzii tohto príbehu nám príroda darovala trh, ten nám daroval demokraciu, ktorá nám darovala šťastie. V jej európskej verzii nám dejiny darovali národy, ktoré si z dejín 20. storočia odniesli ponaučenie, že mier je dobrá vec, a preto si zvolili integráciu a blahobyt“ (Snyder, 2018, s. 14-15). Vďaka v podstate plošnému prijatiu týchto hlavných pravd, zdôrazňujúcich, že

klúčom k náprave sveta je ekonómia, že stačí popustiť uzdu voľnej ruke trhu a celkom nevyhnutne príde pokrok, rozvoj liberálnej demokracie a posilňovanie inštitúcií, sa aj „výběr mezi tradiční pravici a levicí stává „volbou mezi kolou a pepsi““ (Kolář, online).² Kritický a argumentačne podložený pohľad na neoliberalné „pravdy“ je preto viac záležitosťou časti akademického sveta, preto aj zostáva väčšinou uzavretý „v sklenenom akváriu akademickosti“ (Kusá, 2018, s. 75).

K ideologicky „pevným“ momentom neoliberalizmu zaraďuje Ther určitý preferovaný typ alebo skôr obraz človeka v štýle „*homo economicus*“³. Je to práve tento obraz, s ktorým (ako s dominantným rámcom uvažovania školských reformátorov) máme pri hľadaní odpovede na Liessmannovu otázku najväčší problém. Kritické ostrie našej knihy smeruje práve sem, diskurzú koalíciu, spochybňujúcu samozrejmosť, funkčnosť či adekvátnosť tohto obrazu (skúmaného ako zavádzajúca konceptuálna metafora), predstavujeme v širokom naddisciplinárnom rámci, slovo v nej preto dostanú nielen literárni vedci, spisovatelia či pedagógovia, ale i sociológovia, filozofi a psychológovia, ba aj nekonformne zmýšľajúci ekonómovia⁴. Hlavná téma tejto vedeckej monografie,

² Podľa známeho lingvistu a čelného kritika neoliberalizmu Noama Chomského neoliberalná politika vedie k extrémnej koncentrácii moci a bohatstva, čím podkopáva funkčnú demokraciu. Pretože väčšina spoločnosti stagnuje alebo upadá, výsledkom je hnev, pohrdanie inštitúciami, stredovými politickými silami a často aj asociálne konanie, za jeden z viacerých nechcených dôsledkov neoliberalnej politiky považuje Chomsky „trumpizmus“. Profesor univerzity v Lancsteri Norman Fairclough, ktorý patrí medzi popredných predstaviteľov kritickej analýzy diskurzu, zase odmieta neoliberalizmus v jeho pravicovej i ľavicovej verzii „... jednak proto, že dramaticky zvyšuje nerovnost (a tím nespravedlnost a utrpení), jednak proto, že hrozí učinit život na Zemi ekologicky neudržitelným“ (citované podľa Karhanová, 2002, s. 15)

³ *Homo economicus* (ako historicky špecifický „ideálny typ“, idealizovaný „obraz“ či cieľový „model“ človeka, niekedy i jeho literárna fikcia) je racionálne a systémovo kalkulujúci, plánovito hospodáriaci človek, zameraný primárne na zisk, úžitok, materiálne blaho, teda najmä na bohatstvo a spotrebu. Pri dosahovaní týchto cieľov sa vždy a konzistentne usiluje o minimálne náklady (detailne a s historickým kontextom o zrode a šírení tohto modelu človeka Mauss, 1999; Foucault, 2009).

⁴ S ekonomickou vedou, ktorej hlavný prúd určil podstatné obrysy „veľkého príbehu“ o neoliberalnej prosperite a má veľmi živý sklon nihilizovať význam „neužitočných“ humanitných odborov, tu neplánujeme viesť už dávnejšie započatú „vedeckú vojnu“. Prijímame rozumný argument Bruna Latoura: „Dobří vědci se zapojují do vědeckých válek pouze ve svém volném čase či v důchodu anebo když jim dojdou grantové peníze, ale ti druzí jsou ve dne v noci ve zbrani, a jsou dokonce schopni se ve svém boji spojit s grantovými agenturami“ (Latour, 2016, s. 30). Náš postup bude rafinovanejší a možno aj účinnejší, pokúsime sa priamo diskurzne prepojiť s jednou „neposlušnou“, no čoraz vplyvnejšou školou ekonomického myslenia, budeme argumentovať i viacerým jej zisteniami, pokúsime sa vytvoriť spolu s ňou fungujúcu diskurzú koalíciu.

teda literatúra rámcovaná ako literárne konanie, je skúmaná v úzkej väzbe práve na tento koncept a je uchopená najmä v jeho väzbách na školu a školské literárne vzdelávanie.

Kniha čerpá metodologické impulzy z viacerých zdrojov. Hneď v úvode sa patrí spomenúť najmä dve novšie teoretické iniciatívy. Nenárokujeme si pre ne výsadné miesto, no zdajú sa nám zaujímavé, s potenciálom dynamicky rásť. Ide o kognitivistické a konštruktivistické myslenie, ktoré zatiaľ nemá v slovenskej literárnej vede ani príliš dlhú tradíciu, ani ustálenú inštitucionálnu bázu, no konštruktivistické a kognitivistické „nálady“ už výrazne cítiť. Prvou pre nás inšpiratívnou teoretickou „dielňou“ je empirická literárna veda s ťažiskom v Nemecku (od nej preberáme základný koncept literatúry ako literárneho konania), druhou je kognitívna literárna veda zdôrazňujúca principiálnu metaforickosť ľudského myslenia. Kognitívnu literárnu vedu je možné vnímať ako pokračovanie empirickej literárnej vedy; výskum, ktorým sa najmä v USA zaoberajú kognitivističi, je v nemeckej humanistike záležitosťou radikálnych konštruktivistov typu S. Schmidta⁵. Prečo práve tento a nie iný výber – aktuálne sú to (z nášho pohľadu) práve tieto dva koncepty, ktoré v literárnej vede „otvárajú okná a spôsobujú prievan“. Charakterizuje ich veľmi živý dialóg s prírodnými vedami. Konštruktivisticky rozšírená teória systémov ako ich spoločný teoretický základ umožňuje budovať most medzi dvoma svetmi, medzi humanitnými a prírodnými vedami.

V rámci obidvoch spomínaných „literárnovedných dielní“ je podstatne komplexnejšie tematizovaný aj mediálny aspekt kultúry (teda i literatúry, Schmidt (2008) napr. odporúča literárnej vede čo najskôr vstúpiť do širšej aliancie viacerých mediálnych vied s navrhovaným názvom mediálna kultúrna veda). Nadväzuje sa tu na tradíciu výkladu, v našej epistemickej komunite len veľmi periférne využívanú, ktorá významné prelomy vo vývoji kultúry nezdôvodňovala len sociálno-historicky, ale všímal sa aj ich mediálno-historický rozmer. Fakt, že slovenská kultúra bola najmä „kultúrou knihy“, nás dlhodobo od podobných úvah oslobodzoval, no prestáva to platiť v čase výrazného ústupu viacerých žánrov tlačenej slova a razantného nástupu nových médií a ich sietí.

S ďalšou pre nás inšpiratívnou metodologickou iniciatívou – s „novým historizmom“ – máme spoločné to, že sme v niektorých kapitolách „impulzivne vybehli i za plot kanonickej záhrady“ (Bolton (ed.), 2007, s. 264), a to aj

⁵ O týchto súvislostiach podrobnejšie Mikuláš (2005, s. 23-24).

k textom „nízkej kultúry“ (napr. v prípade slovenskej „ekonskej rozprávky“ či mládežníckej „slam poetry“). Novohistorické práce bývajú posadnuté otázkami moci, ideológie, subverzie (Bolton (ed.), 2007, s. 288), pri spätnom pohľade na náš text si musíme celkom otvorene priznať rovnakú posadnutosť, spôsobenú možno i tým, že sme vstupovali do profesionálneho života v čase veľkých ťažkostí v diskurze dobových vládnuccich elít, v čase politického aktivizmu radikálnych študentov v búrlivom roku 1989, pravdepodobne nás to na trvalo poznačilo. Na „novom historizme“ nás oslovuje i to, že je „*bravurně schopen spojovat zdánlivě nespojitelné, hledat souvislosti tam, kde by je nikdo nečekal*“, v čom sa ho občas snažíme imitovať, no bez ambície priblížiť sa k tomu stupňu „bravurnosti“, ktorý dosiahol vo svojich vrcholových iniciatívach. Oslovuje nás tiež tým, že v našom slovenskom i česko-slovenskom literárnovednom prostredí stále takmer všeobecne prijímanú tézu o dominantnosti estetickej funkcie „*upozaduje nebo přinejmenším staví na roveň s funkcemi či diskurzy jinými*“ (Dobry, online). Pre nový historizmus je tiež charakteristické nahradenie „kritiky ideológie“ analýzou diskurzu (Bolton (ed.), 2007, s. 267).

Dôležitou a osobitnou inšpiráciou je pre nás práve kritická diskurzna analýza⁶, tu treba spomenúť viaceré koncepty, napr. metodologicky detailne rozpracovaný diskurzno-historický prístup rakúskej lingvistiky Ruth Wodakovej (Reisigl – Wodaková, 2015). Ten je zameraný na diskurzy, v ktorých sa tematizujú závažné a aktuálne spoločenské otázky. Pre takéto diskurzy býva typická prítomnosť protichodných naratívov, za ktorými stoja rozdielne diskurzne koalície. Za veľmi podnetnú a rozvíjateľnú považujeme tiež Linkovu predstavu literatúry ako reintegroujúceho interdiskurzu (Link, 1988, 2009).

Na báze najmä týchto metodologických impulzov, no i so zreteľom k akútnym problémom súčasnej školy (kondenzovane ich zhrnul napr. Štech v štúdiu *Velká regrese? Proměny vzdělávání mezi hlasy politiků, expertů a rodičů* (2016)), sa v knižke pokúšame o prekonanie dost' častej a v našich humanitovedných kruhoch aj pomerne obľúbenej akademickej pózy, teda

⁶ „Diskurz se chápe jako proměňující se pole významů, na němž relevantní aktéři s určitým mocenským potenciálem opanovávají podobu tohoto diskurzu a vtiskávají mu jistý řád (mají tedy moc v diskurzu i nad ním...). Kritická analýza spěje k odhalení tohoto vnitřního řádu diskurzu a k popisu toho, jaké významy jsou sdělovány a tvořeny jakými aktéry, s pomocí jakých prostředků (diskurzivních strategií) a za jakým účelem. Přívlastek kritický v názvu tohoto přístupu přitom odkazuje k přesvědčení, že v diskurzu se vždy manifestují vztahy asymetrické, v nichž je nějaká skupina aktérů potlačována ve prospěch jiné, mocnější a dominantnější... Kritická analýza diskurzu proto směřuje k odkrytí těchto diskurzivně (re)produkovaných nerovných vztahů a ve své aplikované extenzi k jejich narovná(vá)ní“ (Lehečková – Hořejší, 2015, s. 128).

Tento (naš) malý akademický a literárny svet však tiež nechceme obaliť idealizujúcou „lyrickou aurou“, cítime síce takéto pokušenie, no musíme, ovplyvnení duchom románu i vlastnou empiriou, priznať i niečo iné: aj on si plne zaslúži svoju dávku románového nežného komického svetla. Nejde totiž o svet neomylných expertov ako novodobých svätcov či zaslúžilých adeptov na bronzové busty, ide o svet síce výnimočných, no omylných ľudí s obmedzenou racionalitou, radikálne odlišný od fiktívneho sveta hyperracionálnych a absolútne objektívnych ekonov ako vzorových ľudí vedy a rozumu.⁹¹ Vedeckí experti či s nimi kooperujúci manažment organizácií (dnes povinne oblečený v *business* oblekoch) sa až tak zásadne a príkro nelíšia od bežných ľudí, riadia sa totiž rovnakými princípmi obmedzenej racionality. Preto ani experti a ani „vedecky riadené“ organizácie ako celok nemôžu byť stelesnením akéhosi univerzálneho rozumu, hoci to často o sebe tvrdia. Sú a vždy zostanú len nedokonalými nástrojmi, ktorých zmyslom je uľahčiť poznávanie a rozhodovanie nedokonalých ľudských bytostí tvárou v tvár hrozivej zložitosti riešených problémov.

Aj v rámci tejto kapitoly, zacielenej na epos a román ako dva nadliterárne rámcované „režimy reči“, sa chceme pokúsiť o dialóg s dôležitými zisteniami behaviorálnych ekonómov. Viaceré z nich veľmi zaujímavo vypovedajú

⁹¹ Vedecký vývoj posledných desaťročí podľa U. Becka (2011) charakterizuje nielen v humanitných vedách akútna potreba novej komplexnejšej „scientizácie“, ktorá by cielene a so všetkými rizikami (no i s vážnymi a pomenovateľnými potenciálnymi prínosmi) rozšírila vedeckú pochybnosť i na imanentné základy a externé dôsledky samotnej vedy. Doplnila by tak vžitú polovičatosť metodického pochybovania „prostej“, teda nereflexívnej scientizácie, ktorá metodický skepticizmus ohraňovala len na objekty vedy, no neaplikovala ho na vedu samotnú. Tento prechod od prostej k reflexívnej scientizácii prebieha ako živý (no nie všeobecne prijímaný) trend aj vo vedecko-inštitucionálnej rovine, dnešnými aktérmi tohto prelomu sú hlavne disciplíny, ktoré kriticky aplikujú vedu na vedu samotnú – predovšetkým teória a dejiny vedy, sociológia poznania, psychológia, empirická etnológia vedy. Práve ony účinne a radikálne „nahľadávajú základy autodogmatizácie vedeckej racionality“ a vysielajú tým dôležité iritácie/impulzy aj smerom k ostatným vedám, ktoré v nich môžu vyvolať dôležité vnútroštýmové pohyby. Reflexívna scientizácia cielene relativizuje zaužívané sebaobrazy (niekedy až grandiózne či hagiografické) jednotlivých vied. Kritika vedy vyvoláva pohyb, pri ktorom sú vedy nútené prezentovať pred verejnosťou nielen svoju „excelenciu“, ale aj prípadnú nemožnosť, obmedzenosť či „vrodené vady“. V priebehu reflexívnej scientizácie veda (románovo tónovaným spôsobom) „pranieruje samu seba“, neznamená to však len úpadok jej verejnej hodnotnosti, ale otvára to pre ňu zároveň nové oblasti pôsobenia a aplikácie. Verejne prezentovaná kritika dovtedajšieho vedeckého vývoja sa dokonca môže stať motorom expanzie, preukázanie iracionality vládnucej vedeckej praxe však podľa Becka neznamená koniec vedy. Výsledkom týchto procesov môže byť napr. „nehagiografický“ a menej grandiózny (teda v našom ponímaní viac „románový“) obraz/sebaobraz vedy, v rámci ktorého sa veda „stáva ľudskou. Je plná omylů a chyb“ (Beck, 2011, s. 273).